

מובאות מפירושי רש"י למסכת ברכות בספרי הראשונים

מבוא

פירוש רש"י לתלמוד, אחת מן היצירות הגדולות והחשובות ביותר שבאוצרות הרוח היהודיים (ואולי הגדולה מכולן), טרם זכה למהדורה מעשית-ביקורתית של ממש, אף לא למסכת אחת. הצורך במהדורה כזאת הוא חשוב וחיוני ביותר עקב השינויים וחילופי הנוסחאות הרבים שחלו בפירוש מאז חיבורו לפני המצאת הדפוס וגם לאחר מכן¹. שינויים אלו הם כה מרובים, עד שלצערנו אין בידינו היום תמונה נאמנה של החיבור, כפי שיצא מתחת ידיו של המורה הגדול, רבנו שלמה יצחקי.

חכמים וחוקרים עמדו כבר פעמים רבות על הצורך והנחיצות שבהכנת מהדורה כזאת. היטיב לבטא זאת ד' רפל, וכך הוא כותב: "גם מפעלו הגדול של רש"י, הפירוש לגמרא עוד לא יצא במהדורה מבוררת. המעיין ב'דקדוקי סופרים' על הש"ס מאת רנ"נ רבינוביץ יכול לעמוד על המספר הגדול של שיבושים שבפירוש רש"י לגמרא. בכל זאת לא יצא עד היום נוסח מבוקר ומבורר של פירוש רש"י על איזו שהיא מסכת..."².

כותב שורות אלה עסק שנים רבות בהכנת מהדורה מדעית-ביקורתית של פירוש רש"י למסכת ברכות, ועתה היא בהכנה לדפוס. המקורות, שניתן למצוא בהם ראיות לנוסח הפירוש, הם הדפוסים הראשונים, כתבי היד וספרי הלקט (כמו "עין יעקב" ועוד), אך דומה, שהמקור החשוב ביותר הוא מובאות מפירושי רש"י בספרי הראשונים.

במאמר זה מבקש אני להביא בפני הלומדים כמה דוגמאות מן הסוג הזה. המובאות מפירושי רש"י בספרי הראשונים הן מגוונות: יש שהן באות בשמו המפורש של רש"י (רש"י, ר"ש, רבנו שלמה, רבנו שלמה צרפתי וכדומה) או בכינוי (כגון: "המורה") או אף בסתם בציון "פירוש" לפניו, או אף בלעדיו.

דברי רש"י הובאו כדי לפרש את דברי הגמרא (פירוש שנראה למביא – כפירוש הנכון) או כדי להעיר עליו או להקשות עליו ואף לחלוק עליו, או שהובאו כניגוד או כאלטרנטיבה לפירוש אחר של המחבר עצמו או של מי שקדם לו.

ערך רב נודע למובאות כאלה. מתוכן יכולים אנו ללמוד על נוסח פירוש רש"י סמוך לזמן חיבורו, וקודם שנגעו בו ידיים של מגיחים ו"מתקנים". מדבריהם של אותם ראשונים יכולים

תאריכים: תפילה קצרה, תפילת הבינונו, אין הבור מתמלא מחוליתו, כרתי ופלטתי, ברכות קריאת שמע, אמן יתומה, ותיקין.

אנו ללמוד מה היה נוסח הפירוש שהיה לפנייהם. באופן כללי ניתן לומר, כי ההשוואה בין דברי רש"י הכתובים לפנינו ובין הדברים המובאים בשמו בספרי הראשונים – מלמדת, כי במקרים רבים פירושי רש"י היו לפנייהם בנוסח קצר יותר, ובמקרים רבים נוספו עליהם תוספות. באופן מיוחד אמורים הדברים ביחס לתוספות שבסופי הפסקאות, או לתוספות, שיש בהן משא ומתן, קושיות ותירוצים, אם הם נוגעים למקומות אחרים.

ונקוט כלל זה בידך: כל היגר, שיש בו אלמנטים, שהם מעבר לצורך הפרשני הנחוץ להבנת העניין בסוגיה, ועל אחת כמה וכמה – אם יש קושיות ותירוצים הנוגעים למקומות אחרים – יש לבדוק היטב את נוסחו, האם לא נוספו בו דברים על גרעין הפירוש המקורי.

כמו כן מתברר, שכמה דיבורים שלמים, המצויים בנוסח הדפוסים שלנו – נוספו, כנראה, בגוף הפירוש (ואולי נכתבו על-גבי הגיליון, ובמשך הזמן נכנסו לתוך הפירוש) במקום שהיה נראה למוסיפים, שיש צורך למלא "חלל" שהיה, לדעתם, בפירוש. על תופעה זו תעיד העובדה, שדרכם של כמה ראשונים להעתיק, בסוגיות מסוימות, את דברי רש"י דיבור אחר דיבור, ואלה מתאימים, פחות או יותר, לדברים בדפוסים שלנו. אמירה אחת או יותר מתוך הרצף – לא הועתקו (כשהאמירות שלפניהם ושל אחריהם הועתקו). במקרים כאלה סביר להניח, שהאמירה או הדיבורים שלא הועתקו – לא היו לפני אותם ראשונים במקור שממנו העתיקו. יש גם תופעות הפוכות: הנוסח, שהיה לפני הראשונים, היה ארוך יותר מן הנוסח שבידינו, או שהיו בו דיבורים, שבנוסח שלנו אינם מצויים.

עלינו לזכור, כי מנהגם של הראשונים בהבאת דברי רש"י אינו אחיד:

יש מהם, המביאים את רש"י לפרקים ובדרך עראי, ויש המשתמשים בפירושו בתדירות ובדרך קבע. יש מהם הרגילים לצטט את פירושו, אם בקיצור לשון ואם בהרחבת לשון, בנוסח קרוב לנוסח המקור או רחוק ממנו.

גם ההקדמה: "פירוש רש"י" או "פירש רבנו שלמה" וכדומה לפני הבאת הפירוש – אינה ערובה לכך שהחכם, המביא את הפירוש, מצטט מילולית. בהרבה מקרים, גם אחרי ההקדמה כזאת, אותו חכם נוהג למסור את תוכן הפירוש בלשונו הוא, ויש מקרים, שאין אחידות גם אצל אותו חכם עצמו: לפעמים הוא מצטט את פירוש רש"י בלשונו ממש, ולפעמים הוא מוסר את תוכן הפירוש.

לכן אם רוצים אנו להסיק מסקנות מחייבות באשר למצב נוסח פירוש רש"י מתוך המובאות שבספרי הראשונים, עלינו להיות בטוחים במידה מתקבלת על הדעת, שאותה מובאה שאנו עוסקים בה, היא ציטוט מדויק מדברי רש"י, ולא פרפראזה. כמו כן גם בפסקה, שאנו בטוחים בה שהיא ציטוט ממש, עלינו לדעת בבירור, עד היכן הוא הציטוט, ומהיכן מתחילים דברי החכם המביא³.

מרק א' –

פירושי רש"י, המובאים בתוספות שלנו וב"תוספות ר' יהודה שירליאון"

ככל שקיימת קרבת זמן ומקום של מחבר הספר, שבו נכללו מובאות של פירוש רש"י, לזמנו ולמקומו של רש"י – כן גדולה התועלת, שאנו יכולים להפיק מן הנוסחאות שבו. יש להניח, שמובאות של פירוש רש"י, הנמצאות בספר, שנתחבר סמוך לזמנו, עדיין נשתמרו בצורה קרובה לצורתן המקורית. לעומת זאת, פירושים, שהובאו בספר מאוחר, אולי הובאו בשינויים, שכבר היו בהם. לכן יש חשיבות מיוחדת לדברי רש"י, שהובאו על-ידי בעלי התוספות בצרפת ובאשכנז, שהרי יש להניח, שהם קרובים לנוסח המקורי יותר מאשר פירושי רש"י שהגיעו לספר, למשל.

משום כך יש להשוות בדקדקנות את דברי רש"י שבנוסח הדפוסים שלנו לדבריו, המובאים בתוספות שלנו וב"תוספות ר' יהודה שירליאון"⁴ (שתוספותיו היוו בסיס לתוספות שלנו)⁵. ר' יהודה שירליאון מתייחס במישרין למשפחתו של רש"י: זקנו, ר' יהודה ב"ר יום טוב, היה נכד הריב"ן, חתנו של רש"י, והוא עצמו היה תלמידו של ר"י הזקן, בן אחותו של רבנו תם⁶. אמנם ר' יהודה שירליאון בתוספותיו וכן עורך התוספות שלנו אינם מביאים את פירושי רש"י באופן קבוע על הסדר, אלא רק במקומות, שיש להם להעיר על פירושו. מכל מקום, להבאות הללו יש ערך רב ביותר בקביעת הנוסח המקורי של פירושי רש"י ובשחזורו. למרות כל האמור לעיל על הערך הרב, שיש למובאות של דברי רש"י בתוספות או בתוספותיו של ר' יהודה שירליאון – עדיין שומה עלינו לנהוג במידת הזהירות: גם אם נמצא בדבריהם מובאה מדברי רש"י, שהיא שונה מנוסח דברי רש"י, כפי שאלה כתובים לפנינו, אל נמהר לחרוץ משפט על נכונותו או אי נכונותו של הנוסח, כל עוד אין ודאות מוחלטת, שלפנינו ציטוט מלשונו של רש"י ממש. במקרה כזה יש לחפש עדות נוספת בכתבי היד, בדפוסים הראשונים או אף בדברי ראשונים אחרים – כדי לסייע במציאת הנוסח שבמובאה. רק אם יימצא סיוע כזה, אז ניתן יהיה להגיע למסקנות מחייבות על נכונותו או אי נכונותו של הנוסח. במקרה כזה – כמו במקרים רבים אחרים – יפה כוחו של הכלל: "על-פי שני עדים... יקום דבר" (דב' י"ט, טו). מן ההשוואה שערכנו – עולה בבירור, כי נוסח הרוב המכריע של דברי רש"י, שהובאו (או שצוטטו) בתוספות או ב"תוספות ר' יהודה שירליאון", מתאים לנוסח שבדפוסים שלנו, ויתר על כן, מתאים גם לנוסח שבדפוסים שונים וונציה. מעובדה זו ניתן ללמוד, כי נוסח הדפוסים שלנו (המבוסס בעיקרו על נוסח דפוסים שונים וונציה) הוא בעיקרו נוסח צרפתי-אשכנזי, כלומר משתקף בו נוסח דברי רש"י, כפי שהיה ידוע בישיבותיהם של בעלי התוספות בצרפת ובגרמניה.

למרות זאת, בכמה מקומות הובאו דברי רש"י בתוספות או ב"תוספות ר' יהודה שירליאון" – בנוסח, שיש בו שינויים, ולפעמים שינויים ניכרים – ביחס לנוסח, שכתובים בו דברי רש"י בדפוסים שלנו.

עובדה זו יוצרת קושי חמור: אם רואים אנו, שלפני בעלי התוספות בתקופה כה סמוכה לחיבורו של הפירוש, היו ידועים דברי רש"י בנוסח מסוים, כיצד אפשרי הדבר, שבנוסח הדפוסים

נמצאים דברי רש"י בנוסח אחר, ולפעמים הדברים כמעט הפוכים? האם הנוסח הנכון הוא זה המצוטט בתוספות, ואילו הנוסח הנמצא ברפוסים הגיע אלינו משובש, לאחר שהוכנסו בו שינויים ששינוהו ממתכונתו המקורית או שמא להיפך: הנוסח שבדפוסים משקף את הנוסח המקורי, ואילו הנוסח שצוטט בתוספות הוא הנוסח שנשתנה?

שאלה זו היא מן הקשות ביותר בתחום חקר הנוסחאות של רש"י, וספק רב, אם ניתן לתת תשובה מלאה עליה.

התשובות, שאנו יכולים לתת על כך, הן תשובות חלקיות ומורכבות, מפני שהתהליכים שעברו על נוסח פירוש רש"י הם תהליכים מורכבים:

ישנם פירושים, שרש"י כתב בתחילה ואחר כך שינה אותם וחזר בו מן הפירושים הקודמים⁷. אפשר רק לשער, כי חלק מן ה"פירושים הישנים" כבר הופצו בחוגי הלומדים והועתקו כפירושים של רש"י, אף-על-פי שבזמן מאוחר רש"י עצמו חזר בו ושינה אותם. יש פירושים לעניין המופיע בשתי מסכתות: באחת – פירש רש"י פירוש, שקיבל מרבו שממנו למד מסכת זו, ובאחרת – פירש פירוש שקיבל מרבו האחר, שממנו למד את המסכת האחרת⁸. אין לשלול, כמובן, את האפשרות (שמבחינה מתודית נראית האפשרות ה"קלה" ביותר), שפירושים והערות של תלמידיו או של חכמים אחרים, שנכתבו תחילה על-גבי גליון, חדרו במשך השנים לגוף הפירוש, וכעבור זמן הפכו לחלק בלתי נפרד ממנו.

נציג כמה מקרים בולטים של דברי רש"י, שצוטטו בתוספות בנוסח שונה מן הנוסח שבו הם כתובים בדפוסים שלנו.

ברכות דף ג' ע"א

בגמרא: אמר ר' יוסי פעם אחת הייתי מהלך בדרך וכו' ואמר לי היה לך להתפלל תפילה קצרה וכו' **רש"י** ד"ה תפילה קצרה (לפי נוסח הדפוסים): [הביננו] ולקמן מפרש לה בפרק תפילת השחר (ברכות, כ"ט ע"א).

המילה "הביננו" כתובה בסוגריים מרובעים, כלומר היא נוספה כהגהה. מילה זו נוספה בפירוש רש"י על-פי הגהת ר' שלמה לוריא⁹, ומכאן למדים, שבנוסח המקורי של הדפוסים שלנו היא לא הייתה. ואכן מילת "הביננו" אינה מצויה במקורות הבאים: פירוש רש"י בדפוס שונצינו וונציה, כתה"י וברש"י – רי"ף. דברי רש"י "ולקמן מפרש לה ב' תפילת השחר" אינם מוסבים בהכרח לתפילת "הביננו", מאחר שלקמן בפרק תפילת השחר (דף כ"ט ע"א) מבדילה הגמרא בין תפילת "הביננו" שהיא "מעין י"ח" (לדעת שמואל) לבין "תפילה קצרה", הנאמרת במקום סכנה ופוחתת ב"הושע ה'" (או בנוסחאות אחרות כנאמר שם). אך מדברי תוספות כאן (ד"ה היה לך) – ברור, שבנוסח רש"י שהיה לפנייהם היה כתוב, שתפילה קצרה היא תפילת "הביננו", שהרי כך כתבו: לכאורה, משמע, שאין זה "הביננו" וכו'. אם כן לפי הקונטרס שפירש בכאן, דהיינו "הביננו" – קשה וכו'. לפנינו עדותם של בעלי התוספות שברש"י, שלפניהם היה כתוב "הביננו", ודבר זה אינו

מתאים לשאר הנוסחים בפירוש רש"י. ואולי התכוונו תוספות לפירוש רש"י במסכת יומא, ששם אמנם פירש כך.

וכך נאמר במסכת יומא (דף פ"ז ע"ב)

בגמרא: ... בנעילה מתפלל שבע ומתודה. ערבית – מתפלל שבע מעין שמונה עשרה.

רש"י שם ד"ה שבע מעין שמונה עשרה: ג' ראשונות וכו' ואומר "הביננו" באמצע וכו', והיא תפילה קצרה, שתיקנו לעוברי דרכים.

ברכות דף ג' ע"ב.

בגמרא: דאמר רב אחא בר ביזנא וכו' אמרו לו אין הקומץ משביע את הארי, ואין הבור מתמלא מחולייתו.

רש"י לפי נוסח הדפוסים

דברי רש"י המובאים בתוספות ד"ה ואין הבור

פירש רש"י

ד"ה אין הבור מתמלא מחולייתו

העוקר חוליא מבור כרוי וחוזר ומשליכו לתוכו אם יחפור ויחזיר בו עפרו, אין מתמלא בכך.

אף כאן אם אין אתה מכין

לעניים שבנו מזונות ממקום אחר,

אין אנו יכולים לפרנס משל עצמנו.

והנה אלו שני פירושים שונים וכמעט הפוכים:

בנוסח שלפנינו מדובר על אדם, שרוצה למלא בור על-ידי עפר, שהוא כורה מתחתית הבור, ואילו בפירוש רש"י המובא בתוספות – מדובר על אדם, שרוצה למלא בור מן העפר שכבר הוציא, וכעת הוא מונח על שפת הבור.

היותם של אלה שני פירושים נפרדים – עולה בבירור מדברי התוספות במסכת סנהדרין (דף ט"ז ע"א ד"ה אין הבור), שהציגו את שני הפירושים כמנוגדים זה לזה. וזה לשונם: "פירש הקונטרס: כגון אם עקר חוליא מבור עמוק וחוזר והשליכו לתוכו, אין הבור מתמלא ממנה וכו'. וי"מ, דקרקע, שרגילין להניח על שפת הבור, קורין חוליא וכו', וקאמר אין הבור מתמלא מאותה חוליא".

מכאן, שהפירוש, שתוספות בברכות כתבו בשם רש"י, הוא הפירוש, שהביאו בסנהדרין בשם "יש מפרשים", ואילו רש"י עצמו פירש כפי שפירש במסכת סנהדרין.

על קושי זה העיר כבר מהרש"ל¹⁰ וכתב:

"ברש"י שלנו לא מצאנו כהאי לישנא (כלומר כפי שהביאו התוספות), אלא: עוקר חוליא מבור וכו', ואותו פי' הביאו התוספות עצמן בסנהדרין בשם רש"י והקשו עליו וכו'. ומ"מ מה שמקשין הכא שייך אף על פירוש רש"י שבכאן" וכו'.¹¹

לעומת זאת, הראשונים ציטטו את פירוש רש"י, כפי שהוא כתוב לפנינו, ולא כפי שצוטט בתוספות. כך כתב ר' יהודה שריליאון בתוספותיו¹², וכך כתבו גם הרא"ש¹³ והרשב"א¹⁴. כולם הביאו את הפירוש כפי שהוא כתוב לפנינו.

ברכות דף ג' ע"ב ודף ד' ע"א.

בגמרא: אמר רב יוסף מאי קרא (דכתיב) ואחרי אחיתופל בניהו בן יהוידע ואביתר, ושר צבא למלך – יואב (דהי"א כ"ז, לד) וכו'. בניהו בן יהוידע – זה סנהדרין, ואביתר – אלו אורים ותומים. וכן הוא אומר ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי וכו' (שמ"ב כ', כג) ושר צבא למלך – יואב (דהי"א כ"ז, לד).

רש"י שם לפי נוסח הרפוסים שלנו:

ד"ה ה"ג מאי קרא ואחרי אחיתופל בניהו בן יהוידע ושר צבא למלך יואב? אחיתופל – זה יועץ.

ד"ה בניהו בן יהוידע, שהיה אב בית דין.

ד"ה וכן הוא אומר ובניהו בן יהוידע על הכרתי ועל הפלתי-ראשון וקודם להם, שבתחילה נוטלים רשות, ואחר-כך שואלים אם יצליחו.

ד"ה ואביתר – אלו אורים ותומים, שכל ימי דוד היה נשאל באביתר עד מלחמת אבשלום וכו', ונסתלק אז מן הכהונה.

והנה התוספות הביאו את דברי רש"י בנוסח שונה לגמרי:

תוספות ד"ה בניהו זה סנהדרין.

מסברא אומר כן: אביתר – אלו אורים ותומים. וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע – על הכרתי ועל הפלתי, כלומר היה קודם להם. אם כן, אורים ותומים היו אחרי בניהו. אם כן אביתר, שהוזכר אחר בניהו, היינו אורים ותומים. כן פירש רש"י. ותימה לפירוש וכו'. מדברי התוספות, שהביאו את פירוש רש"י, נראה, שנוסחתו בגמרא הייתה שונה מן הנוסחה שלפנינו.

נוסחת הגמרא לפי רש"י המובא בתוספות

בניהו בן יהוידע – זה סנהדרין.

ואביתר – אלו אורים ותומים.

וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע

על הכרתי ועל הפלתי.

נוסחת הגמרא לפי רש"י שבדפוסים

בניהו בן יהוידע – זה סנהדרין.

וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע

על הכרתי ועל הפלתי.

ואביתר – אלו אורים ותומים.

ההבדל בין שני הנוסחים הוא, שלפי נוסח רש"י המובא בתוספות, היותו של בניהו בן יהוידע סנהדרין – ידועה מן הסברה, והפסוק רק מלמדנו, כי "אביתר – אלו אורים ותומים" (והראיה היא מן הפסוק בשמואל, שבו נאמר, שבניהו היה "על הכרתי ועל הפלתי", כלומר קודם להם. מכאן, שאביתר, שהוזכר בפסוק בדברי הימים, הוא הממונה על האורים והתומים, שהם כרתי ופלתי). לעומת זאת, לפי הנוסח ברש"י שלפנינו – הפסוק מלמדנו, שבניהו היה אב בית דין (שהרי אם היה ממונה "על הכרתי ועל הפלתי", הרי היה גדול מהם, כלומר היה אב בית דין). ואילו עמידת אביתר בראש הכרתי והפלתי – אינה צריכה ראיה. כל קושייתם של התוספות על פירוש של רש"י היא רק לפי הנוסח שהיה בידם, אך לפי הנוסח שלפנינו אין מקום לקושייתם על רש"י.¹⁵

ואף כאן – הפירוש, שהביאו תוספות בשם רש"י, הוא פירוש רש"י, הכתוב לפנינו במסכת סנהדרין (דף ט"ז ע"ב).

וזה לשון רש"י בסנהדרין:

ד"ה בניהו בן יהוידע – זה סנהדרין, שהיה מופלא שבבית דין.
ד"ה ואביתך – אלו אורים ותומים, וכן הוא אומר: ובניהו בן יהוידע – על הכרתי ועל הפלתי. הוא למעלה מהם וקודם להם, ומדסמך בקרא קמא אביתך בתר בניהו, שמע מינה אביתך, היינו כרתי ופלתי וכו'.
ואכן, פירוש זה מתאים לפירוש רש"י שהובא בתוספות, אך לא לפירוש הכתוב לפנינו.¹⁶

ברכות דף ר ע"א.

בגמרא... דכתיב וראו כל עמי הארץ, כי שם ה' נקרא עליך, ויראו ממך (דב' כ"ח, י). ותניא: ר' אליעזר הגדול אומר: אלו תפילין שבראש. בדפוסים שלנו אין בפירוש רש"י – פירוש למאמר זה.
אך בתוספות בדפוסים שונצינו וונציה הזכירו פירוש של רש"י – וז"ל התוספות (ד"ה לאו תפילין): פירש רש"י משום שם של שדי שכתוב בהן, והיינו רצועות וכו'.
בתוספות שבדפוסים שלנו ד"ה אלו תפילין שבראש – נשמטו המילים "פירש רש"י", והנוסח הוא כן: לפי שיש בהן רוב שם של שדי, שהשי"ן – כתובה בקמט שבבתים, והדל"ת – ברצועות וכו'.

והב"ח¹⁷ תיקן את הנוסח בתוספות (כנראה, על-פי דפוסים שונצינו וונציה), וכך נוסחתו בתוספות:

פירש"י (במנחות ל"ה) לפי שיש בהן וכו'.

ואמנם במנחות (ל"ה ע"ב ד"ה שם ה' נקרא) לשון רש"י קרובה לפירושו זה, שכן כתב שם: ד"ה תפילין של ראש – שכתוב בו רוב השם: שי"ן ודל"ת.

אך לענייננו חשובה העובדה, כי לפני התוספות כאן היה פירוש של רש"י לביטוי "אלו תפילין שבראש". פירושו זה של רש"י נשמט מן הדפוסים שלנו ושרד רק בדפוסים שונצינו וונציה. ויש לכך עדות גם מדברי הראשונים.

ב"תוספות הרא"ש" כאן¹⁸ כתוב בפירוש: ותניא ר' אליעזר וכו' – פירש"י, שרוב אותיות שדי כתובות בו" וכו'.

ואילו ב"תוספות ר' יהודה שירליאון"¹⁹ כתוב כך:

פירש²⁰, שברצועותיו רוב אותיות שדי כתובות בו: השי"ן – בקומט העור, והדל"ת – בקשר. והוא מעין הפירוש, המובא ב"תוספות הרא"ש" בשם רש"י.

ברכות דף ר ע"ב

בגמרא: אמר רב הונא כל המתפלל אחורי בית הכנסת נקרא רשע וכו'.

נוסח דברי רש"י שבדפוסים שלנו (גם בדפוסים שונצינו וונציה) שונה לגמרי מן הנוסח

בתוספות (ועוד ראשונים) בשם רש"י.

רש"י המובא בתוספות	נוסח רש"י בדפוסים
ד"ה אחורי בית הכנסת פירש רש"י	ד"ה אחורי בית הכנסת
כל פתחי בתי הכנסת היו למזרח, ואחוריהם – למערב.	כל פתחי בתי הכנסת היו במזרח וכו' פניהם – למערב, ואחוריהם – למזרח
וזה המתפלל אחורי בית הכנסת ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת – נראה ככופר וכו'	והמתפלל אחורי בית הכנסת ואינו מחזיר פניו לבית הכנסת – נראה ככופר וכו'

נוסח התוספות ("ואחוריהם למערב") נמצא גם בכתבי-היד, וכך הנוסח גם ב"עין יעקב" דפוס ראשון²¹: כל פתחי בתי כנסיות היו במזרח וכו' ואחוריהם – למערב. וכך גם ברש"י שעל הרי"ף: כל פתחי בתי כנסיות שלהן היה במזרח וכו', ואחוריהן היה למערב. ונוסח זה ברש"י הובא גם בכמה ראשונים.

תוספות ר' יהודה שירליאן²²:

פירש"י, שכל בתי הכנסיות שלהם – פתחיהם – למזרח וכו', ואחוריהם – למערב. "תוספות הרא"ש²³: שכל בתי כנסיות שלהן היו פתוחות למזרח וכו' ואחוריהם – למערב. הפירוש, הכתוב בדפוסים שלנו וכן בדפוסים שונצינו וונציה, הוא הפוך מן הפירוש של רש"י, כפי שהובא בתוספות ובראשונים וכפי שהוא מצוי בכתבי היד. כל קשייתם של התוספות על רש"י – יש לה מקום אך ורק לפי נוסח הפירוש שבידם, משום שלפי נוסח זה המתפלל אחורי בית הכנסת עומד מאחורי הקיר המערבי (כך כתבו התוספות עצמם). קושיה זו – אין לה מקום לפי נוסח הפירוש שבדפוסים, מאחר שלפי נוסח זה האיש עומד מאחורי הקיר המזרחי, שהוא אחורי בית הכנסת. מאחר שלנוסח הדפוסים – אין סיוע מן הראשונים או מכל מקור אחר, אולי יש לשער, שהנוסח בפירוש רש"י "תוקן" על-מנת ליישב את קשיית התוספות. ועדיין צריך עיון.²⁴

ברכות דף י"א ע"א

במשנה: בשחר מברך וכו' ובערב מברך שתיים – לפניה, ושתיים – לאחריה אחת – ארוכה, ואחת – קצרה.

רש"י בנוסח הדפוסים: אחת ארוכה ואחת קצרה: אשתים לאחריה – דערבית קאי (נ"א ארוכה – אמת ואמונה, קצרה – השכיבנו).

הכתוב בסוגריים הוא באמת "נוסח אחר" בפירוש רש"י, אף שאין ביניהם שינוי משמעות. בדפוסים שונצינו וונציה נמצא רק הנוסח הראשון ("אשתים לאחריה דערבית – קאי"), וכן הנוסח בכתבי היד. לעומת זאת, לפני הראשונים הייתה רק הנוסחה האחרת (או הנוסחה שצירפה את שתייהן יחד).

תוספות (ד"ה אחת ארוכה):

פירש רש"י: ארוכה – אמת ואמונה, קצרה – השכיבנו.

תוספות ר' יהודה שירליאון²⁵

פירש"י אשתים דלאחריה דערבית – קאי: אמת ואמונה – ארוכה, והשכיבנו – קצרה (והיא צירוף של שתי הנוסחאות).

תוספות הרא"ש²⁶

פי' רש"י: אמת ואמונה – ארוכה, והשכיבנו – קצרה.

אור זרוע²⁷

פירש"י זצ"ל: ארוכה – אמת ואמונה, קצרה – השכיבנו.

שבלי הלקט²⁸

...שלא כפירוש רבנו שלמה, שפירש: אחת ארוכה – אמת ואמונה, ואחת קצרה – השכיבנו.

ספר הנר²⁹

פי' ארוכה – אמת ואמונה, קצרה – השכיבנו.

אם כן, שתי נוסחאות ברש"י זה לפנינו, וכנראה, שתיהן מזמן קדום.

נציג להלן דוגמה של פירוש רש"י, שהיה לפני התוספות בנוסח שונה מן הנוסח שלפנינו, והתוספות דייקו דין חדש מן הנוסח שהיה לפנייהם.

ברכות דף כ"ה ע"ב

בגמרא: ת"ר גרף של רעי ועביט של מי רגלים – אסור לקרות ק"ש כנגדן וכו'.

נוסח רש"י בדפוסים: ד"ה גרף ועביט – שניהם כלי חרס הם, אלא של רעי – קרוי גרף, ושל מי רגלים – קרוי עביט.

אך בתוספות שם ד"ה של רעי:

פי' רש"י של חרס בלוע. משמע לפירושו: אבל כלי, דלא בלע כגון זכוכית, אפשר דשרי. נראה בבירור, שלפני התוספות הייתה בפירוש רש"י מילת "בלוע", ועל כך בנו את חידושם, שלפיו כלי שאינו בולע – מותר לקרות כנגדו, אך בנוסח הדפוסים מסתפק רש"י בכך שמסביר, ששניהם: גרף ועביט – כלי חרס הם.

נסיים בדוגמה, שיש בה עניין מיוחד:

לפעמים אנו מוצאים בפירוש רש"י דיבור "ארוך", דהיינו לצד פירוש העניין או המילה יש גם קושיה ותירוץ ממקום אחר. אם משווים לנוסח הדפוסים את נוסח הדברים, כפי שהוא מופיע בתוספות או בראשונים אחרים, ניווכח לדעת, כי שם הוא קצר יותר, והקושיה והתירוץ אינם מצוינים בגוף פירושו של רש"י, אלא שנוספו עליו.

ברכות דף מ"ז ע"א.

בגמרא ת"ר: אין עונין לא אמן חטופה וכו' ולא אמן יתומה וכו' **רש"י** (לפי נוסח הדפוסים) **ד"ה יתומה:** שלא שמע הברכה אלא שמע שעונין אמן. והא דאמרין ב"החליל (סוכה נ"א): "שבאלכסנדריא של מצרים היו מניפין בסודרין, כשהגיע עת לענות אמן וכו' הנהו מידע ידעי, שהם עונים אחר הברכה וכו', אלא שלא היו שומעין את הקול.

בתוספות שם ד"ה יתומה, הביאו קושיא זו בלא שהזכירו, שהיא קושייתו של רש"י: תימה, דהא אמרין בסוכה באלכסנדריא וכו' וי"ל שהיו יודעים וכו' החזן עומד. **ב"תוספות ר' יהודה שירליאון**³⁰ הביא את הקושיה והתירוץ, ובסוף הקטע כתוב: רבנו שמואל (ובתוספות ר"י חסיד שב"ברכה משולשת": רשב"ם). **ב"אור זרוע**³¹ נאמר פי' רבנו שלמה: יתומה, שלא שמע ברכה, אלא שמע שעונין אמן. לעומת זאת, את הקושיה מפרק החליל הביא בהמשך דבריו בפתיחה: הקשה רב ניסים גאון ז"ל.

ר' זכריה אגמתי ב"ספר הנר³² הביא גם הוא בשם "רשצו"ל" (=רבנו שלמה צרפתי ז"ל) את הפירוש לאמן יתומה בלי הקושיה והתירוץ. מכל העדויות הללו ברור, שהקושיה והתירוץ מפרק החליל – אינם מובאים מפירושו של רש"י, אלא משל אחרים, והם נכנסו לתוך פירושו³³. דבר זה מחייב בדיקה מדוקדקת לגבי אותם קטעים ברש"י, שיש בהם קושיות ותירוצים ממקומות אחרים: צריך לברר, אם חלקים אלה בפירוש הינם מקוריים או נוספו על רש"י ממקום אחר. לסיכום, הצגנו כאן כמה דוגמאות לתופעה, שלפיה הובאו בכמה מקומות דברי רש"י בתוספות שלנו או ב"תוספות ר' יהודה שירליאון (או בספרים כמו "אור זרוע", שמחברו נמנה על בעלי התוספות) בנוסח, שיש בו שינויים, ולפעמים שינויים ניכרים לעומת נוסח דברי רש"י בדפוסים שלנו. למרות הכל, נוסח הרוב המכריע של דיבורי רש"י, שהובאו בתוספות או ב"תוספות ר' יהודה שירליאון" ובספרים הקרובים להם – מתאים לנוסח שבדפוסים. כל זה מאשש את קביעתנו, שבנוסח הדפוסים שלנו משתקף נוסח פירוש רש"י, כפי שהיה ידוע בישיבותיהם של בעלי התוספות בצרפת ובגרמניה.

מקב – פירושי רש"י, המובאים ב"פסקי הרי"ד" וב"אור זרוע"

כפי שנאמר לעיל, יש להעדיף מובאות של פירושי רש"י בספריהם של אותם ראשונים, הרגילים להשתמש בקביעות בפירושו של רש"י, ולא זו בלבד, אלא דרכם להביא דיבורים רבים מפירושו בזה אחר זה על סדר הסוגיה. שימוש בדברי חכמים, ההולכים בדרך זו ורגילים להביא את פירושי רש"י בדרך קבע וביחידות גדולות – יש בו מידה רבה של ודאות, שלפנינו העתקה וציטוט מדויקים, ולא מסירת הדברים בצורה חופשית – בלשונו של המביא. הקדשנו תשומת לב מיוחדת לשני ספרים, שמחבריהם חיו בתקופה לא רחוקה מדי מתקופתו של רש"י, ואשר דרכם היא להביא את פירושי רש"י לסוגיות שלמות – דיבור אחרי דיבור. שני

הספרים הללו הם "פסקי הרי"ד" לר' ישעיהו דטראני הזקן (או: הראשון) ו"אור זרוע" לר' יצחק בן משה מווינה.

ר' ישעיהו דטראני, שהיה מגדולי חכמי איטליה בזמנו, חי ופעל במחציתה הראשונה של המאה ה-13. הספר "פסקי הרי"ד" נתחבר אפוא כ-150 שנה אחרי פירושו של רש"י. הספר הוא חיבור מקורי, שגשתלבו בו פירושים, חידושים ופסקי-הלכה. הוא מביא כלשונן את סוגיות הגמרא, הנוגעות להלכה ולמעשה, ומפרשן, ומתוך הסוגיה עצמה הוא מגיע לפסק הלכה³⁴. את פירושי רש"י הוא מצטט בקביעות כלשונם ועל הסדר – כמעט בכל עניין ובכל פסקה. לעיתים נדירות הוא מקדים לפני הציטוט "פי' המורה"³⁵ (וזאת על-פי רוב, כשהוא רוצה לחלוק עליו ולהביא פירוש אחר). ברוב המקרים הוא מציין רק "פי'" או שכותב את הפירוש בסתם ללא ציון לפניו. כמעט תמיד הפירושים הסתמיים הללו הם פירושי רש"י (בנוסחאותיהם השונות) המועתקים מילה במילה.

ר' יצחק ב"ר משה מווינה, מחבר "אור זרוע", חי ופעל במדינות שונות במרכז אירופה מסוף המאה ה-12 עד אמצע המאה ה-13. ר' יצחק היה תלמידם של בעלי התוספות בזמנו, ורבותיו המובהקים היו ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראב"ה) ור' יהודה שירליאון. יש בידינו ידיעות, כי היה לו משא ומתן בהלכה גם עם ר' ישעיהו דטראני. אף "אור זרוע" נתחבר אפוא כ-150 שנה אחרי חיבור פירוש רש"י.

הספר "אור זרוע" הוא רב היקף וכולל כל מה שנתחבר לפניו בצרפת ובאשכנז – הן מבחינת כמות החומר העצומה האצורה בו והן מבחינת היקף העניינים הנדונים בו. הספר אינו מסודר לפי סדר הש"ס, אלא לפי נושאים, כגון הלכות קריאת שמע, הלכות נטילת ידים, הלכות תפילה וכו'. כל פרק מכיל סעיפים, ובכל סעיף מציע המחבר את סוגיית התלמוד הדנה בעניין, ומתוכה מוציא המחבר את פסק ההלכה. כשהוא מציע את סוגיית התלמוד, הוא מציע את פירוש רש"י, שעליו הוא נושא ונותן בדבריו. לפעמים הוא מעדיף פירושים אחרים על אלה של רש"י (ובייחוד את פירושי רבו, ר' יהודה שירליאון, אך לעיתים קרובות הוא מציע את פירושו של רבנו חננאל).

דרכו בהבאת פירושי רש"י היא עקבית ורצופה, ואפילו יותר מזו של הרי"ד. הוא רגיל להעתיק את סוגיית הגמרא, ומיד לאחריה הוא מעתיק את פירושי רש"י דיבור אחר דיבור. לפעמים בסעיף אחד הוא מעתיק עמוד שלם (עמוד – לפי סידור הדפוסים) של הד"ה ברש"י לאותו עניין או לאותה סוגיה – לפי סדרם. העתקותיו הן לעיתים בציון פתיחה "פי' רש"י", ולעיתים – בלעדיה. בשל מנהגו זה יש לייחס חשיבות רבה למובאות של פירושי רש"י, הנמצאות בספר "אור זרוע", משום שניכר, שהוא העתיק את פירושי רש"י, כפי שהיו כתובים לפניו בדיוק – בלא לשנות בהם דבר. נוסף על כך, ניתן ללמוד מהעתקותיו, משום שבכמה מקומות היו בידו פירושי רש"י בכתב ידו ממש³⁶.

ההשוואה בין נוסח הפירוש בשני הספרים הללו: "פסקי הרי"ד" ו"אור זרוע" – מעלה ממצא חשוב ביותר: אף-על-פי שבשניהם משתקף פירוש רש"י בתקופה די קדומה – המחצית הראשונה של המאה ה-13 – נראה כי כבר בתקופה זו הייתה קיימת התפלגות של נוסחאות

שונות בפירוש. ניתן לקבוע, כי בספר "אור זרוע" משתקף הנוסח, שבתקופה מאוחרת יותר היווה יסוד לנוסח הדפוסים שלנו, ואילו בפסקי הרי"ד משתקף הנוסח, ששימש בתקופה מאוחרת יותר יסוד לנוסח, שניתן לכנותו ה"נוסח האיטלקי" של הפירוש, שאנו מוצאים אותו בעיקר בכתבי-היד. ניתן להצביע על דיבורי רש"י, שבעל "אור זרוע" ציטט אותם, כפי שהם כתובים בנוסח הדפוסים שלנו, והרי"ד ציטט את הדיבור, כפי שהוא בנוסח כתבי היד. השוונו את נוסח דברי רש"י שב"פסקי הרי"ד" וב"אור זרוע", ובדיקתנו העלתה את הממצאים האלה:

נוסח הדפוסים	נוסח כתה"י	נוסח עצמאי
"אור זרוע"	15 מקרים	3 מקרים
"פסקי הרי"ד"	2 מקרים	5 מקרים

באשר ל"פסקי הרי"ד" התמונה ברורה לחלוטין:

ב-31 מקרים, שבהם חלוק נוסח הדפוסים שלנו על נוסח כתבי היד ל ו-פ (=לונדון ופרמה), הנוסח ב"פסקי הרי"ד" מסכים עם נוסח כתבי היד – בניגוד לשני מקרים הפוכים. יש בכך כדי להצביע על זיקה בין נוסח הרי"ד לבין הנוסח שבכתבי היד.

באשר ל"אור זרוע" התמונה מורכבת יותר:

מספר המקרים – כמעט שווה בשני הצדדים, אך יש לזכור, כי אותם 18 מקרים של הסכמה עם נוסח כתבי היד הם מקרים, שבהם נוסח כתבי היד חלוק על הנוסח שבדפוסים, כלומר ב-18 מקרים, שבהם נוסח כתבי היד שונה מנוסח הדפוסים שלנו, מוצא נוסח זה סיוע בדברי "אור זרוע". ייתכן, שבקטעים אלו היה בזמנו של "אור זרוע" נוסח אחיד (כנוסח כתבי היד), וההתפלגות חלה בתקופה מאוחרת יותר. אין להתעלם מן העובדה, כי בכתה"י יש מאות רבות של שינויים – בהשוואה לנוסח הדפוסים שלנו, שלהם אין סיוע מדברי "אור זרוע". לעומת זאת, 15 המקרים של ההסכמה עם הנוסח שבדפוסים שלנו הם מקרים, שבהם נוסח כתבי היד שונה. גם כאן עלינו להביא בחשבון עשרות רבות של דיבורי רש"י, שאותם מעתיק בעל "אור זרוע" בדיוק, כפי שהם בנוסח הדפוסים.

סוף דבר: יחס של 31:2 – די בו כדי לבסס את הקביעה, שקיים נוסח שונה, גם אם הבסיס הוא 31 דיבורים, וגם אם מביאים בחשבון, שמדובר רק בדיבורים, שהנוסח שלהם בכתבי היד שונה מן הנוסח שלהם בדפוסים.

לעומת זאת, יחס של 15:18 – אין בו כדי להוציא את נוסח הדפוסים מחזקתו ולומר, שב"אור זרוע" משתקף נוסח אחר.

נציג כמה דוגמאות, המעידות על הקרבה בין נוסח הדפוסים והנוסח ב"אור זרוע": במקום שבנוסח כתבי היד יש שני פירושים ברש"י (לעומת פירוש אחד בנוסח הדפוסים), ב"אור זרוע" נמצא פירוש אחד.

ברכות דף י"ג ע"א ד"ה ש"מ מצות צריכות כוונה.

נוסח רש"י בדפוסים ובאר"ז	נוסח כתה"י
שיהא מתכוון לשם מצות.	שיהא מתכוון לשם מצוה.
ותקשה לרבה, דאמר וכו' התוקע לשיר יצא.	ותקשה לרבה וכו' התוקע לשיר פעם אחת לשיר להברית השיד (=השד) יצא.

וכן מצאנו קטע, הנמצא בנוסח הדפוסים וב"אור זרוע", אך חסר בכתה"י:

ברכות דף ל' ע"א ד"ה כל מקום.

נוסח רש"י בדפוסים וכן באר"ז:

ובגמ' פריך היינו ת"ק אליבא דראב"ע.

ועתה נציג דוגמה לדיבור מתחיל של רש"י, שבעל אר"ז מעתיקו בנוסח הדפוסים ושולל נוסח אחר בדיבור רש"י זה, ודווקא הנוסח שהוא שולל הוא הנוסח, הנמצא בכתבי היד.

ברכות דף מ"ט ע"א ד"ה תחילה וסוף.

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח דפוס שונצינו וונציה	נוסח כתה"י
נודה ה' אלוהינו וכו'	נודך ה' אלוקינו	נודה לך ה' אלוקינו

"אור זרוע" (הלכות סעודה סימן קצ"ט): "... ואינו אומר נודה לך, אלא נודך כמש"כ רש"י". מסתבר, שבעל אר"ז שולל את הנוסח "נודה לך" (שהוא הנוסח של כתבי היד) וטוען, שהנוסח הנכון הוא "נודך" (כפי שהוא בדפוס שונצינו וונציה) ומוסיף: שכן כתב רש"י. משמע, שברש"י שלפניו היה כתוב "נודך". את ההבדל בין נוסח דברי רש"י שב"אור זרוע" לבין הנוסח שב"פסקי הרי"ד" – נוכל לראות בצורה ברורה ביותר בדוגמה שלהלן. לפנינו קטע ברש"י, אשר בו נוסח כתבי-היד שונה מנוסח הדפוסים. שניהם, גם בעל "אור זרוע" וגם בעל "פסקי הרי"ד" – העתיקו דיבור זה. בעל "אור זרוע" העתיקו בדיוק, כפי שהוא בנוסח הדפוסים, ובעל פסקי הרי"ד העתיקו בדיוק, כפי שהוא בכתבי היד.

ברכות דף י"ב ע"ב ד"ה זקיף כחיויא (לעניין כריעה ב"מודים")

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח כתה"י
ד"ה זקיף כחיויא	ד"ה זקיף כחיויא
בנחת: ראשו – תחילה, ואח"כ – גופו, שלא תראה כריעתו עליו כמשוי.	הנחש הזה, כשהוא זוקף עצמו – מגביה ראשו תחלה ונזקף מעט-מעט.
ד"ה כחיויא	
כנחש הזה: כשהוא זוקף עצמו, מגביה הראש תחילה ונזקף מעט מעט.	כן כשהוא זוקף, זוקף בנחת: ראשו – תחלה, ואח"כ – גופו, שלא ליראות כריעתו עליו כמשוי.

במקרה זה שניהם ציטטו את דברי ברש"י, כפי שהיו כתובים לפנייהם:
בעל "אור זרוע" ציטט אותם בפתיחה: "פירש"י", ובסיום "ע"כ לשונו", ואילו הרי"ד (ב"פסקי
הרי"ד" עמ' כ"ו) ציטטו, כאמור, לפי נוסח כתבי היד.

וכך גם בעניין שמות הלעז מעתיק או"ז כנוסח הדפוסים.

ברכות דף ל"ז ע"ב ד"ה חביצא

נוסח כתח"י ל-ו-8

כעין של ריקק.

נוסח רש"י בדפוסים

כעין שלנייקוק וכו'.

וב"אור זרוע" (הלכות סעודה סימן קמ"ז) וכן בתוספות דף ל"ז ע"ב ד"ה חביצא – העתיקו
גם כן: פירשו כמו שלנייקוק (וכך גם ב"ספר ראבי"ה" עמ' 83: שלונקיק).

וכך הדבר במילים נרדפות:

ברכות דף נ' ע"א ד"ה שמע ריש גלותא

נוסח כתח"י

...וישמע ריש גלותא ויכעוס.

נוסח רש"י בדפוסים

...וישמע ריש גלותא ויחרה לו.

וב"אור זרוע" (הלכות סעודה סימן רי"ב) העתיק: וישמע ריש גלותא ויחר לו.
לעומת זאת, יש קרבה מרובה בין נוסח כתבי היד לנוסח, המשתקף ב"פסקי הרי"ד". הדבר
קורה במקום שבכתבי היד יש תוספת באמצע הדיבור.

ברכות דף כ"א ע"ב ד"ה רב הונא סבר

נוסח כתח"י

יחיד המתפלל וכו' והוא אינו כורע <אתי לידיחשד>
ונראה ככופר.

נוסח רש"י בדפוסים

יחיד המתפלל וכו' והוא אינו כורע
נראה ככופר וכו'.

התוספת: "אתי לידי חשד" נמצאת גם בהעתקת הרי"ד ("פסקי הרי"ד" עמ' נ"ד)
כך גם בתוספות שיש בהן גורם חדש.

ברכות דף ט' ע"ב ד"ה בין תכלת שבה ללבן שבה

נוסח כתח"י

גיות צמר שצבעה תכלת
ויש בה מקומות וכו' הצבע יפה
<ולבן לאו דוקא, אלא קרוב ללבן>

נוסח רש"י בדפוסים

גיות צמר שצבעה תכלת,
ויש בה מקומות, שלא עלה שם הצבע יפה.

התוספת "ולבן לאו דוקא" נמצאת בהעתקו של הרי"ד ("פסקי הרי"ד" עמ' ט"ו), ולפני הפירוש שהעתיק – הקדים הרי"ד: "פירש המורה".

גם במקום, שיש סתירה בין שני הנוסחים, מעתיק הרי"ד – כנוסח כתבי היד.

ברכות דף כ"ז ע"א ד"ה לותיקין

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח כתב"י
המקדימין למצוות וכו' מקדימין לאחר הנץ החמה.	המקדימין וכו' מקדימין קודם הנץ החמה.

הרי"ד: לותיקין – פי' חסידים, שהיו מקדימין וכו' וקורין ק"ש לפני הנץ החמה.

לעיתים שימושי לשון מיוחדים הנמצאים בכתבי היד נמצאים גם ב"פסקי הרי"ד".

ברכות דף י"א ע"א ד"ה ובלכתך בדרך פרט לחתן.

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח כתב"י
ואע"ג דחתן נמי וכו' וממעטין מינה עוסק במלאכת מצוה.	ואע"ג דחתן נמי וכו' מיסתיך אי ממעט מצוה עוסק במלאכת מצוה.

הביטוי "מיסתיך" מופיע גם ב"פסקי הרי"ד" (עמ' י"ט), כשהוא מעתיק דיבור זה של רש"י.

ברכות דף ס' ע"א ד"ה שלא יהא סנדל

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח כתב"י
שלא תתעבר וכו' ויהא פוחת צורתו וכו' אלא שנרצף.	שלא תתעבר וכו' ויהיה פוחס וכו' אלא שנרצם.

שתי המילים: "פוחס" ו"נרצם" – מופיעות כך ב"פסקי הרי"ד" (עמ' קל"ט) – בדיוק, כפי שהן בכתבי היד. (ולגבי נירצם: בכתב זה מופיעה המילה גם בדפוס שונצינו וונציה וב"עין יעקב", בדפוס ראשון ובדפוס פארה, [פורטוגל 1480-1490]. אך בכולם: פוחת).

ובמקום שנוסח כתבי היד מתאים לדפוס ספרד, גם נוסח הרי"ד כך הוא.

ברכות דף מ"ז ע"ב ד"ה האי אידגן

נוסח רש"י בדפוסים	נוסח כתב"י ודפוס פארה
משעה וכו'... ולא חלה עליו רשות כהן.	...ולא קדמה עליו רשות כהן

והביטוי "קדמה" נמצא גם ב"פסקי הרי"ד" (עמ' קע"ג).

דומה, שהממצאים המספריים והדוגמאות שהובאו כאן (ועוד רבות אחרות שכמותן) – יש בהם כדי לבסס את המסקנה שהגענו אליה: נוסח דברי רש"י המשתקף ב"אור זרוע" קרוב לנוסח הדפוסים שלנו (שהוא ביסודו נוסח דפוס שונצינו וונציה), ואילו ב"פסקי הרי"ד" משתקף נוסח אחר, שניתן לקרוא לו נוסח "איטלקי" או נוסח "ספרדי-איטלקי", והוא הנוסח, שאנו מוצאים בעיקר בכתבי היד. בסיום פרק זה נציין עוד, כי בעבודתנו זאת השתמשנו בספרו של חכם נוסף בן התקופה, הרגיל לצטט את פירושו של רש"י והוא ר' זכריה אגמתי (שחי במרוקו במחציתה השנייה של המאה ה-12), ובספרו "ספר הנר"³⁷ הוא מרבה להביא (ולצטט!) את פירושו של רש"י, לרוב – בפתחה או בסיום "רשצו"ל" (=רבנו שלמה צרפתי ז"ל). הנוסח המשתקף בספר זה הוא ה"נוסח הספרדי" של פירוש רש"י, כפי שהיה מצוי וידוע בספרד ובארצות האסלם, וכמעט כל הנוסחאות שבו מתאימות לנוסחאות שבדפוס ספרד³⁸.

הערות ומראי מקומות

1. ראה י' מלחי, **פירוש רש"י למסכת ברכות הנוסח שבידינו ונוסחאות אחרות**, עבודת הדסטרציה לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשמ"ד, עמ' 15-16.
2. ד' רפל, **רש"י – תמונת עולמו היהודית**, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 11.
3. על בעיה זו ראה דבריו של ש' פרידמן בפירושו ר' יהונתן מלניל על המשנה והרי"ף למסכת בבא קמא, (ניו-יורק, תשל"ז) במבוא, עמ' י"ג-י"ד ועמ' כ"ח-ל"ט. ש' פרידמן מראה, כי דרכו של ר' יהונתן הייתה לשלב את לשון הפירוש ואת דברי המקור המתפרש. כך הוא נוהג לגבי מובאות מן הרי"ף, וכך גם לגבי מובאות מדברי רש"י. לכן לגבי ר' יהונתן קשה לפעמים להכריע, האם ציטוט של דברי רש"י לפנינו או הנוסח השונה הוא מדברי רש"י עצמו.
4. "תוספות ר' יהודה שירליאון" בתוך הספר **ברכה משולשת**, ורשא, תרכ"ג (ושם הם נקראים: תוספות ר"י חסיד). **תוספות ר' יהודה חסיד בן יצחק שירליאון**, ההדיר נ' זק"ש, ירושלים, תשכ"ט.
5. על-פי א"א אורבך, **בעלי התוספות** (מהדורה חדשה, ירושלים, תש"מ), כרך ב', עמ' 600.
6. אורבך, **שם**, כרך א', עמ' 321.
7. בעלי התוספות וראשונים אחרים מדברים על פירושים "ישנים" או "ראשונים" של רש"י (לעומת פירושו האחרונים), פירושים מ"כתיבת ידו של רש"י" (לעומת פירושו רש"י שאינם מכתבת ידו), פירושים שרש"י "חזר בו והגיה" או ש"הגיהם בפ"י כתיבת ידו", פירושים ש"מתחילה כתב רש"י וכו' ושוב מחקו" ושאר לשונות מסוג זה. רשימה של לשונות כאלה ראה במאמרו המאלף של י"נ אפשטיין, פירושי הריב"ן ופירושי מגנצא, **תרביץ**, ד', תרצ"ג, עמ' 16-19.
8. כך כתב ר' יעקב עטלינגר **בערוך לנו**, לנדה, ס"ז ע"א: "אבל כבר כתבתי במ"א שכן דרכו של רש"י לפרש במקומות חלוקות כשיטות חלוקות של רבותיו". ראה גם דבריו של א' ברלינר במאמרו "לתולדות פירושי רש"י" (ספר **רש"י**, מהדורה שנייה, ירושלים, תשט"ז) עמ' קל"ג-קל"ד, הדנים בשני מקומות כאלה. ראה גם דבריו של א' אפטוביץ, שאת מאמרו "לתולדות פירוש רש"י לתלמוד" (ספר **רש"י**, שם, עמ' רפ"ו-שכ"א) הקדיש לעניין זה, ובמיוחד – לרשימת הפירושים המוחלפים בפרק ראשון של ברכות.
9. "בחקמת שלמה" כאן: בד"ה רש"י תפילה קצרה הבינונו כו' כן צריך לומר.
10. "בחקמת שלמה" כאן דף ג' ע"ב ד"ה תוספות.

11. ראה דבריו של ר"א אפטוביצר במאמרו "לתולדות פירוש רש"י לתלמוד" ב"ספר רש"י (מהדורה שנייה, ירושלים, תשט"ז) עמ' רצ"ה הערה 3. הוא ניסה ליישב את הקושי בדרך של הגהה.
12. "תוספות ר' יהודה שירליאון" במהדורת הרב נ' זק"ש (ירושלים, תשכ"ט) עמ' י"ט-כ"ז. ראה שם דבריו של המהדיר בהערה 184, שהאריך מאוד בביאור דברי רש"י וניסה להתאים את הדברים, המובאים בתוספות – לדברים הכתובים בפירוש רש"י שלפנינו.
13. ב"תוספות הרא"ש" כאן בתוך: **ברכה משולשת** (ורשא, תרכ"ג) ד"ה ואין הבור.
14. חדושי הרשב"א לברכות דף ג' ע"ב ד"ה אין הבור.
15. על קושיית תוספות על רש"י – ראה ב"הגהות וחידושים" מאת הרב הגאון וכו' אלעזר משה הלוי הורוביץ בסוף מסכת ברכות דפוס וילנא, וכן בהגהות יפה עיניים שם. שניהם ניסו לתרץ את קושיית התוספות.
16. לכל העניין הזה ראה דבריו של הר"א אפטוביצר במאמרו "לתולדות פירוש רש"י לתלמוד" **ספר רש"י**, (מהדורה שנייה, ירושלים, תשט"ז) עמ' רצ"ו, הערה 8.
17. בהגהות הב"ח כאן אות ו'.
18. בתוך: **ברכה משולשת**, (ורשא, תרכ"ג) דף ר' ע"א ד"ה ותניא.
19. "תוספות ר' יהודה שירליאון למסכת ברכות, ההדיר נ' זק"ש, ירושלים, תשכ"ט, עמ' נ"ד-נ"ח.
20. ראה דבריו של המהדיר שם הערה 393. לדעתו, יש להגיה "פירש בקונטרס" – במקום "פיי". וראה הצעות הגהה נוספות בדבריו שם.
21. בדפוסים המאוחרים יותר של "עין יעקב" "תיקנו" את הנוסח והתאימוהו לנוסח הדפוס.
22. במהדורת הרב נ' זק"ש, עמ' 30.
23. בתוך: **ברכה משולשת**, ורשא, תרכ"ג.
24. הרב נ' זק"ש ניסה להתאים בין שתי הנוסחאות הסותרות. במהדורתו "תוספות ר' יהודה שירליאון" עמ' 30 הערה 435, הוא מציע לפרש את דברי רש"י שלפנינו "פניהם – למערב, ואחוריהם – למזרח" כמוסבות על המתפללים, ולא על בית-הכנסת, ואילו המילים: "ואחוריהם – למערב" שבדברי התוספות מוסבות על בתי הכנסת, אך דבריו נראים מאולצים ודחוקים.
25. במהדורת הרב נ' זק"ש, עמ' קכ"ד.
26. בתוך: **ברכה משולשת** (ורשא, תרכ"ג) ד"ה אחת ארוכה.
27. הלכות קריאת שמע סימן י"ט.
28. מהדורת מירסקי, סורא, ניו-יורק, תשכ"ו, עמ' 216.
29. **ספר חנר**, פירוש קדמון למסכת ברכות לר' זכריה אגמתי, מהדורת מ"ד בן שם, ירושלים, תשי"ח, עמ' 14.
30. תוספות רבי יהודה שירליאון למסכת ברכות מהדורת הרב נ' זק"ש, ירושלים, תשכ"ט.
31. הלכות סעודה, סימן קצ"ג.
32. **ספר חנר** לר' זכריה אגמתי, עמ' 102.
33. לעומת עדויות אלו עומדת עדות הפוכה: **בספר המכתם**, לר' דוד ב"ר לוי (מהדורת הרשלר בתוך גנזי ראשונים, ירושלים, תשכ"ז) העתיק המחבר את דברי רש"י בפתחה: "פיי רש"י" והעתיק את כל הדיבור כפי שהוא כתוב לפנינו עם הקושיא והתירוץ, וסיים "עכ"ל ז"ל.
34. על כך נוכל רק לומר, כי הקושיא והתירוץ מפרק החליל צורפו לדיבור רש"י כבר בתקופת הראשונים. על אופיו של החיבור ראה: במבוא **לפסקי הרי"ד**, ד", הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 12-13.
35. במפתח שבסוף המבוא הנ"ל (**שם**, עמ' 18) נמנו 19 מקרים כאלה.

36. וכך נכתב בספר **אור זרוע** (חלק א', סימן ס"א): "כי ראיתי בפירושים שכתב (=רש"י) בכתיבת ידו הקדושה, שלכתחילה כתב "ואין כאן לא נטילה ולא טבילה: נטילה, דלא מכח גברא קא אתו, וטבילה נמי בשאובין – ליתא". ומחק "שאובין" וכתב למעלה על "שאובין" ביני חיטי "בצנור" ועשה על תיבת ליתא ציון כזה: o וכתב על הגיליון "שאין כאן שיעור". ועוד הייתה תיבה אחת כתובה אצל "שיעור" ומחקה, ולא יכולתי לראות מהו. וסבור אני שהיה כתוב "מקוה".
37. **עיין לעיל הערה 29.**
38. על הנוסח **שבספר חנר**, ראה במאמרי: "פירוש רש"י לברכות **שבספר חנר** לר' זכריה אגמתי", **עלי ספר**, י"ז, תשנ"ג, עמ' 85-94.
- נוסח פירוש רש"י לתלמוד הבבלי בספרי ספרד הראשונים, **שנתון המשפט העברי**, כרך י"ח-י"ט, ירושלים, תשנ"ב-תשנ"ד, עמ' 258-264.